

BEHBUD XAN CAVANŞİR

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli ictimai-siyasi xadimi erməni terrorunun qurbanı olub

1920-ci ildə XI qırmızı rus ordusunun Azərbaycanı işğalından sonra ermənilər müsəlman şərqində ilk demokratik respublikanın - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları olan ictimai-siyasi xadımlərə qarşı terror aktları həyata keçirdilər. 1920-ci ilin may ayında Nəsim bəy Yusifbəyli, iyun ayında Tiflis şəhərində Fətəli Xan Xoyski, iyul ayında Həsən bəy Ağayev, 1921-ci il iyulun 18-də isə Behbud Xan Cavanşir İstanbulda erməni terrorçuları tərəfindən qətlə yetirildilər.

Behbud Xan Cavanşir Qarabağ xanlığının əsasını qoymuş Pənahəli xanın nəticəsi, Azad xan Cavanşirin oğludur. O, 1877-ci ildə Tərtər qəzasının Azad Qaraqoyunlu kəndində anadan olub. 1890-cı ildə alman dili təmayüllü Tiflis realni məktəbinə daxil olub və oranı müvəffəqiyyətlə bitirib. 1902-ci ildə Almaniyada Frayberq Dağ-Mədən Akademiyasına qəbul olan Behbud xan neft sahəsi üzrə mükəmməl təhsil alıb və mühəndis ixtisasına yiyələnib. O, bu ölkədə Akademiyani fərqlənmə diplomu ilə bitirən ilk azərbaycanlı idi.

1906 ilin qışı, yazı və yayında daşnaklar Şuşada və bütün Qarabağda, Naxçıvan və İrəvanda azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətdilər. Avqustun ilk günlərində Şuşaya gələn Behbud xan Cavanşir Əhməd bəy Ağayevlə birgə burada Qafqaz ümummüsəlman müdafiə komitəsini - "Difai" partiyasını yaradır.

Alman dilini mükəmməl bilən, fransız, rus, gürcü dillərində sərbəst danışan Behbud xan ingilis dilini də öyrənmək üçün İngiltərəyə gedir. Londonda 1 illik təkmilləşdirmə kursunda oxuyur. Qərbi Avropadakı həyatı və təhsili onun siyasi-ictimai xadim kimi formalaşmasına böyük təsir göstərir. 1907-ci ildə vətənə qayıdan Behbud xan Cavanşir Şibayevin neft mədəninə baş mühəndis vəzifəsində çalışır.

Behbud xan Cavanşir vaxtilə Almaniyadan gətirərək öz torpaq sahələrində əkdirdiyi yumşaq buğda növlərini və uşaqlıq dostu Əlfinin fermer təsərrüfatında saxladığı damazlıq mal-qaranın Qarabağ iqliminə uyğunlaşdırılmasına nail olur. O vaxt Qarabağda yolların abadlaşdırılması, buraya ilk avtomobilin gətirilməsi də Behbud xanın adı ilə bağlıdır.

Behbud xan Cavanşir, "Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti"nin rəhbərlərindən biri olmaqla yanaşı, xalqın maariflənməsi üçün xidmət göstərən "Nicat" cəmiyyətinin də üzvü idi.

O zamanlar neft mədənlərini mühafizə edən Bakı şəhər polisinin əməkdaşları məhz Behbud xanın köməkliyi ilə neftdən gələn gəlirin 3 faizi hesabına ödənilirdi. Behbud Xan polis əməkdaşlarının fəaliyyətinə və qayğılarına yaxından bələd idi. Onun 1918-ci ilin iyununda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri təyin olunmasında bu məsələlərin də rolu az olmamışdı.

Behbud xan Cavanşir Fətəli xan Xoyskinin 1918-ci il iyunun 17-də Gəncədə yaratdığı 2-ci hökumət kabinetində daxili işlər naziri vəzifəsini tutur. Yeni yaradılan nazirlik və onun tərkib hissəsi olan polis Azərbaycan dövlətinin formalaşmasında, milli maraqların qorunmasında mühüm rol oynayır.

Behbud xan Cavanşirin təqdimatı ilə Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyulun 2-də Gəncə quberniyasının 9 qəzasında polis orqanlarının təsis edilməsi barədə qərar qəbul edir.

Behbud Xan Cavanşirin daxili işlər naziri olduğu dövrdə Bakı erməni-daşnak və bolşevik qüvvələrindən təmizlənir və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı Gəncədən Bakıya köçür. Daxili İşlər Nazirliyi "Metropol" mehmanxanasının binasında fəaliyyətə başlayır və ölkənin asayışı buradan idarə olunur. Behbud xan daxili işlər naziri işlədiyi dövrdə, Bakıda İçərişəhərdə polis müdavimləri hazırlayan məktəb açılır. Məktəbdə 1200 müdavimin təhsil alması nəzərdə tutulurdu.

1918-ci il oktyabrın 6-da Azərbaycan hökumətinin tərkibində kabinet-daxili dəyişikliklərdən sonra Behbud xan Cavanşir daxili işlər naziri olmaqla bərabər, həm də ticarət və sənaye naziri vəzifəsini yerinə yetirir. O bu vəzifədə yerli sənayenin inkişaf etdirilməsinə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici ölkələrlə əlaqələrinin yaradılmasına təşəbbüs göstərir.

1918-ci il dekabrın 26-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Respublikası arasında mal mübadiləsi haqqında müqavilə imzalanır. Azərbaycan tərəfindən bu müqavilələri Behbud xan Cavanşir imzalayır. Bu sənədlərə görə, tərəflər dəmir yolu ilə daşınan yüklər üçün 1 il müddətində azad tranzitə, yeni gömrük rüsumu alınmamasına razılıq verirlər.

Partiya mənsubiyyəti sarıdan biterəf olan Behbud xan Cavanşir 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilir. Parlamentdə fəaliyyət göstərən fraksiyalardan biri Behbud xan Cavanşirin də daxil olduğu bitərəflər fraksiyası idi. 1919-cu ilin oktyabrında fraksiyada parçalanma baş verir. Bəhram bəy Axundov, Behbud xan Cavanşir və Əbdüləli bəy Əmircanov müstəqil olaraq bitərəflər qrupu yaradırlar. Həmin vaxt Fətəli xan Xoyski hökuməti ilə birgə Behbud xan da tutduğu vəzifədən istefa verir. Ancaq o,

parlamentdəki fəaliyyətini davam etdirir. Behbud xan Cavanşirin nazirliyə rəhbərlik etdiyi dövrdə ölkədə anarxiyaya son qoymaq, qanunvericiliyi və vətəndaş təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə əməli işlər görülür. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bolşeviklər peşəkar mühəndis kimi tanınan və xariclə əlaqələri olan Behbud xana toxunurlar. Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanov Behbud xanı 1920-ci ilin sonlarında neft-mədən avadanlığı almaq üçün Almaniyaya göndərir.

1921-ci ilin iyulunda Behbud xan Cavanşir həyat yoldaşı Tamara xanım, eləcə də qardaşları Surxay və Cümşüdlə birlikdə İstanbulda Əhməd bəy Ağaoğlunun qonağı olur. Əhməd bəy Ağaoğlunun qızı Sürəyyə xanım sonralar öz xatirələrində yazır: "Atam Maltadan qayıtdıqdan sonra erməni tanışlarından bir professor bizə gələrək atamın adının ermənilərin qara siyahısında olduğunu və onu xəbərdar etməyi özünə borc bildiyini və buna görə hərəkət etmək lazım gəldiyini söylədi. Azərbaycanın daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşirin də "qara siyahı"da olması xəbərini almışdıq".

1921-ci il iyulun 17-də Behbud xan həyat yoldaşı Tamara xanım, qardaşları Cümşüd və Surxayla birgə axşam saat 23 radələrində "Təpəbaşı" ailə restoranından çıxıb "Pere Palas" otelinə yönəldikləri zaman arxadan qaçaraq gələn, şapkasını gözünün üstünə basmış cılız, kəsik biğli, əyri burunlu erməninin "Mauser" markalı tapançadan açdığı atəş nəticəsində ağır yaralanır. Bu zaman Qalatasaray karakolunun polis məmuru terrorçu Mişaq Torlakyanı yaxalayır. Ağır yaralı halda Behbud xan xəstəxanaya çatdırılır. Ancaq onun həyatını xilas etmək mümkün olmur. Ölüm ayağında onun son sözləri belə olur: "Mənim şəxsi düşmənim yoxdur. Məni ancaq ermənilər vura bilər". Çox keçmədən Behbud xan xəstəxanada dünyasını dəyişir. O Beşiktaşda "Yəhya Əfəndi Dərgahi" məzarlığında dəfn olunur. Məzarına dövrünün böyük şairlərindən Cəlal Sahir Erozanın bu şeiri yazılır:

KARANLIKTAN CÜRET ALDI BİR SIRTLAN,
ONUN PENÇƏSİNDE CAN VERDİ BİR ŞİR.
BİR YİĞİN KEMİKTİR TOPRAKTA KALAN
CENNETE YÜKSELDİ BEHBUD HAN CEVANŞİR.

YOLCU BU GÖRDÜĞÜN BİR MAKBER DEĞİL,
ZÜLME ZEBUN OLAN HAKKIN HEYKELİ.
GEÇME DUR ÖNÜNDE HÜRMETLE EĞİL,
LANETLE AN HAKKA SALDIRAN ELİ.

ASLA UYUMASIN BEYNİNDE KİNİN
MUKADDES BORCUNDUR İNTİKAM ALMAK.
İSTERSEN YAŞASIN MİLLETİN, DİNİN
NUR OL ZÜLMETİ BOĞ, O ZÜLMETİ YAK!

1921-ci il iyulun 18-də Behbud xanın ölümündən sonra dəfn mərasimi kütləvi nümayişə çevrilir. Həmin vaxt terrorçu Mişaq Torlakyan ingilis hərbiçilərinin qarargahının yerləşdiyi "Kroker" otelində saxlanılırdı. Mişaq Torlakyan "Daşnaksütyun" partiyasının üzvü idi və Azərbaycanda "1918-ci il mart soyqırımını"nda xüsusi fəallıq göstərmişdi.

İstanbul ingilis işğalı altında oldu-

ğundan cani cinayət hadisəsindən 20 gün sonra ingilis hərbi tribunalında mühakimə edilir. Qısa vaxtda ermənilər qatil Torlakyanın müdafiəsinə səfərbər olunurlar. Behbud xan Cavanşir tərəfdən isə şahidlər təəcüb və təəssüf doğuracaq qədər az idi - cəmi 6 nəfər. Lakin şahidlərin sayı arasındakı kəskin fərqlə baxmayaraq, ittiham şahidləri bu cinayətin əsl mahiyyətinin açılmasına, erməni qatilinin ifşa edilməsinə nail olurlar. Məhkəmədə ittiham şahidi qismində ifadə verən "Azərbaycan" qəzetinin müxbiri ixtisasca hüquqşünas olan Şəfi bəy Rüstəmbəyli prokuror Qribonun, məhkəmənin sədri Freezin suallarını inandırıcı dəlillərlə cavablandırır. Azərbaycan nümayəndələrinin gərgin səyi nəticəsində prokuror daşnak terrorçusu Mişaq Torlakyan üçün ölüm hökmü tələb edir. Lakin səhərişi gün gözlənilmədən prokuror işdən uzaqlaşdırılır. Məhkəmədə iştirak edən hüquq fakültəsinin tələbəsi olan Sürəyyə xanım Ağaoğlu sonralar bu məhkəmə prosesi haqda bunları yazır: "Kiçik, zəif adam olan qatil tir-tir titrəyirdi. Prokuror onun üçün ölüm cəzası istədi. Tələb bizi də heyrətləndirmişdi. Bu gənc zabıtdən belə cəsarəti gözəlmirdik. Lakin həmin prokuror 24 saatın içərisində Türkiyədən uzaqlaşdırıldı. Onun yerinə gələn yeni prokuror isə müttəhimin bəraətini istədi".

Behbud Xan Cavanşirin qatili Mişaq Torlakyanın məhkəməsi, təəssüf ki, erməni terrorçunun bəraət alması ilə nəticələndi. Məhkəmə prosesində terrorçunu az qala "milli qəhrəman" kimi qələmə verən ermənilər onu ingilislərin köməyi ilə vəkili Hasuryanla birlikdə Amerikaya qaçırdılar.

Tamara xanım Behbud xanın ölümündən sonra Moskvaya getdi və ömrünün sonunadək orada tənha yaşadı. Xan nəslindən olduğu üçün repressiya illərində Sibire sürgün edildi.

"XX əsrin məhkəməsi" adlanan Azərbaycanın sabiq daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşirin qətlə ilə bağlı məhkəmə prosesi erməni havadarlarının təzyiq və təsiri nəticəsində ört-bas edildi. Cinayət cəzasız qaldı. Bu, insan haqq və hüquqlarını rəhbər tutan Avropa hüquq məhkəməsi tarixində "qara ləkə" olaraq yaddaşlarda qaldı. Bəlkə elə bu cəzasızlığın nəticəsidir ki, XX əsrin əvvəllərində terrorun miqyası daha da genişləndi.

Zaman ötür, illər dəyişir, ancaq erməni şovinistlərin xisləti dəyişmir. Erməni terror təşkilatları bu gün də təhdid, soyqırım siyasətindən əl çəkmirlər. Dünya birliyi buna biganə qalmamalıdır. Çünki terror bir belədir. Buna göz yummaq isə onun yayılmasına şərait yaratmaq deməkdir. Terror tək-cə ayrı-ayrı millətlər üçün deyil, bütövlükdə insanlıq əleyhinə yönəlmiş əməllərdən olub bəşəriyyət üçün böyük təhlükədir.

Mahir QƏRİBOV,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru.